

# مدرسه دارالفنون اصفهان

## (مدرسه همایونی اصفهان)

### (۱۳۰۱-۱۲۹۸ ق)

● اسفندیار معتمدی (معلم و مؤلف کتاب‌های درسی فیزیک پژوهشگر تاریخ علم)

#### اشاره

نخستین مرکز علمی و آموزشی که به روش پلی تکنیک‌های اروپایی در ایران تأسیس شد، «دارالفنون» بود. این مؤسسه آموزشی به ابتکار و اقدام میرزا تقی خان امیرکبیر و با اجازه ناصرالدین شاه، به هزینه دربار در سال ۱۲۶۸ ق/ ۱۲۳۰ ش در تهران تأسیس شد. در سال ۱۲۹۳ ق/ ۱۲۵۴ ش، مظفرالدین میرزا ولیعهد، دومین مدرسه را به نام «مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز» در آن شهر دایر کرد. در این مدرسه درس‌های فارسی، عربی، قرآن، فرانسه و انگلیسی، جغرافیا، ریاضی، و آموزش‌های نظامی تدریس می‌شدند. مدرسه همایونی دارالفنون سومین مدرسه ایرانی است که در سال ۱۲۹۸ ق براساس الگوی دارالفنون تهران توسط ظل السلطان، در اصفهان تأسیس شد. با توجه به تأثیر این مدرسه در توسعه فرهنگی و آموزشی اصفهان در این شماره به بررسی آن می‌پردازیم.

#### مؤسس مدرسه

مدرسه همایونی را مسعود میرزا، ملقب به «ظل السلطان» با اجازه پدرش، ناصرالدین شاه، در اصفهان تأسیس کرد. ظل السلطان روز بیستم صفر ۱۲۶۶ در تبریز زاده شد. او سه سال از برادرش مظفرالدین میرزا بزرگ‌تر بود، ولی چون مادرش عقد رسمی نبود، به ولیعهدی انتخاب نشد. از ۱۴ سالگی به حکمرانی فارس و اصفهان منصوب شد و مدتی نسبتاً طولانی بر تمام نواحی جنوبی ایران فرمان می‌راند.

لرد کرزن در کتاب خود می‌نویسد: «ظل السلطان برعکس برادر خود مظفرالدین میرزا وارد اجتماع است و در کارهای دولتی عامل مؤثری است. با فرنگی‌ها معاشرت می‌کند و از دوستی با انگلیسی‌ها دم می‌زند. خود را روشن‌فکر و طرفدار تمدن جدید می‌داند. از هرگونه خون‌ریزی باک ندارد. مردم ایران از بی‌رحمی‌های او داستان‌ها نقل می‌کنند.»  
دکتر فوریه، پزشک ناصرالدین شاه، در خاطرات خود می‌نویسد: «پسر ارشد شاه بر تمام جنوب ایران نه‌تنها حکومت، بلکه سلطنت می‌کند. این شاهزاده در اصفهان به تهیه قشونی دست زده

که می‌تواند هر آن او را در اجرای نیتش کمک کند و هرگاه بخواهد، چنانکه خود علناً گفته است، مدعی برادرش، یعنی ولیعهد قانونی مملکت بشود، قشون مورد بحث او را پشتیبانی خواهد کرد.» ظل‌السلطان دارای کارگزاران فراوان بود. در میان این افراد اشخاص دارای اخلاق و رفتارهای متفاوتی وجود داشتند. بعضی مخرب و تنها چند نفر آبادگر، ولی همه گوش به فرمان. مؤلف کتاب «تاریخ ری و اصفهان»، مرحوم **جابری انصاری**، ۲۸ کاخ و باغ را نام می‌برد که به دست ظل‌السلطان و عمال او خراب و ویران شده‌اند. اما افرادی چون **میرزا محمد تقی خان کاشانی**، معروف به حکیم‌باشی و **حاج میرزا باقرخان منشی‌باشی** (مشیرالملک) هم در دستگاه او بودند که به نشر روزنامه یا تأسیس مدرسه اقدام می‌کردند. «روزنامه فرهنگ» یکی از نشریات معتبر ایران پیش از مشروطیت بود که به مدت ۱۰ سال در اصفهان منتشر می‌شد. مدیر این روزنامه حکیم‌باشی بود که مردی آگاه و مطلع به مسائل زمان بود و ظل‌السلطان را در تأسیس مدرسه همایونی تشویق کرده است.

### اجازة تأسیس مدرسه

۳۰ سال پس از تأسیس دارالفنون در تهران (۱۲۶۸ق)، مدرسه همایونی در اصفهان گشایش یافت. مدرسه دارالفنون به همت **میرزا تقی خان امیرکبیر** بنیان‌گذاری شد و مدرسه همایونی را ظل‌السلطان (۱۳۳۶-۱۲۶۶ق)، پسر ناصرالدین‌شاه، و حاکم مقتدر و جبار اصفهان پی افکند. اولی را عشق به خدمت به ایران و دومی را میل به قدرت به وجود آورد. ظل‌السلطان در سال ۱۲۹۱ق به حکومت اصفهان منصوب شد و تا سال ۱۳۲۵ق که از این مقام معزول شد، حاکم مطلق بخش جنوبی ایران بود. او همواره در اندیشه آن بود که بر شکوه و اقتدار خود بیفزاید. در یکی از سفرهایش از اصفهان به تهران، از دارالفنون دیدار کرد و علاقه‌مند شد که شبیه آن را در اصفهان دایر کند و بر شکوه و عظمت کار خود بیفزاید. از این‌رو از ناصرالدین‌شاه صدور اجازة تأسیس مدرسه جدید در اصفهان را به شرح زیر درخواست کرد:

هو - تصدق خاک پای همایونت شوم. کراراً غلام خواسته است این جسارت را بنماید، اکنون وقت آن رسیده جسارت می‌کند که در جلفای اصفهان که هزار خانه بیش نیست، پنج شش مدرسه تدریس برپا شده است و اطفال ارامنه مشغول تحصیل هستند و در شهر اصفهان نیست. عمارت خوب این غلام برای مدرسه حاضر کرده است. همه اسباب آن موجود است. اگر رأی همایون قرار بگیرد، به جناب مخبرالدوله دست‌خطی مرحمت شود، چند نفر از شاگردان خوب مدرسه بدهند که اسباب مدرسه فراهم آید و باعث تربیت و تعلیم اطفال شده و آگاهی عمومی باشد. معلم زبان انگلیسی و علم طب در اصفهان موجود است. معلم شیمی و فیزیک و معلم موزیک و معلم ریاضی و معلم پیاده‌نظام هم از مدرسه مرحمت شود.



اگر مواجب دیوانی آن‌ها قلیل است، غلام خود مواجب و جیره و سایر مراتب آن را متحمل است و اطاعت خواهد کرد. همهٔ مخارج این مدرسه را غلام اطاعت دارد. همین قدر برای تربیت و آگاهی استیذان از دربار همایون می‌خواهد و چند نفر معلم معروضه هم مقرر شود، جناب مخبرالدوله بدهند. الامر الاقدس الهمایون الاعلیٰ مطاع - مهر - مسعود.

## محل مدرسه

محل مدرسهٔ همایونی، کاخ هشت بهشت بود. این کاخ را شاه سلیمان صفوی (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ق)، پسر و جانشین شاه عباس دوم ساخته است. کاخ هشت بهشت در باغی به نام «باغ بلبل» در شرق خیابان چهارباغ اصفهان، روبه‌روی خیابان شیخ بهایی کنونی، و در کنار «مدرسهٔ سلطانی» واقع است.

شاردن فرانسوی که خود در دوران پادشاهی شاه سلیمان در اصفهان بود و این بنا را به کرات دیده بود، چنین نوشته است:

«من قول داده‌ام که در طی توصیف باغ‌های اطراف خیابان زیبای اصفهان، شرح یکی از تالارهای یکی از باغ‌ها را به نام باغ بلبل بدهم. این تالار را عمارت هشت بهشت می‌نامند. تمام سقف‌های آن موزاییک بسیار عالی است. دیوارها و جرزها دو طبقه و دالان‌ها و غلام‌گردش‌هایی در اطراف آن‌هاست. در این دالان‌ها صدها مکان است که دلکش‌ترین و فرح‌انگیزترین نقاط دنیا محسوب می‌گردد و هر یک به وسیله منفذی که بدان نور می‌تابد، روشن می‌شود. این روشنایی متناسب با تفریحاتی است که این امکان ویژهٔ آن‌ها ساخته شده است.

هیچ‌یک از نقاط از حیث شکل و ساختمان و تزئینات به دیگری شبیه نیست، در هر جایی چیز تازه و گوناگون است. چنانکه در بعضی بخاری‌های متنوع و در برخی حوض‌ها

و فواره‌هاست که از لوله‌هایی که در داخل دیوارها می‌باشد، آب می‌گیرند. این تالار عجیب در حقیقت لابیرنتی است. زیرا انسان در قسمت فوقانی آن هر جا گم می‌شود و پله‌ها چنان مخفی است که به آسانی پیدا نمی‌شوند. قسمت پایین تا ده پا از سطح زمین از سنگ یشم و نرده‌ها از چوب زرنگار و قاب‌ها و چارچوب‌ها از نقره و جام‌ها از بلور و آلت‌ها از شیشه‌های رنگارنگ ظریف ساخته شده‌اند.»



## آماده‌سازی مدرسه

مسئولیت آماده‌سازی مدرسه به **میرزا محمد تقی خان کاشانی** (۱۳۱۹-۱۲۵۶ق.)، پسر **هاشم انصاری کاشانی** واگذار شد. میرزا تقی خان، معروف به حکیم‌باشی، یکی از پیشروان تعلیم و تربیت جدید ایران است. او در زمان ناصرالدین شاه در دستگاه حکومتی ظل‌السلطان خدمت می‌کرد و طبیب مخصوص او بود. از شاگردان مستعد دارالفنون بود که در دستگاه دولتی و در مسائل تربیتی صاحب‌نظر شد و مورد مشورت قرار می‌گرفت. میرزا تقی خان در تشویق ظل‌السلطان به تأسیس مدرسه بسیار مؤثر بود. او علاوه بر طبابت، به مسائل تعلیم و تربیت توجه مخصوص داشت و روزنامه فرهنگ را در اصفهان منتشر کرد.

**میرسید علی جناب**، در کتاب **گران‌قدر** «الاصفهان» می‌نویسد: «روزنامه فرهنگ (قدم اول) در اصفهان منتشر شد. با یکی از دانشمندترین ایرانی مدیر (دکتر میرزا تقی خان)، بهترین خط‌نویس نستعلیق افسر (میرزا عبدالرحیم اصفهانی). لیکن مطالب آن منحصر بود به حرکت موکب مبارک بندگان حضرت اقدس اشرف ... و الاظل السلطان به نجف‌آباد و ورود ظفرنمون همایون موکب یا گرمی تابستان و سردی زمستان یا ارزاق و امثالهم از کلیات.»

دکتر میرزا تقی خان، مدیر روزنامه فرهنگ منطقه اصفهان، در نمره ۰۸ مورخ ۱۲۹۸ق. می‌نویسد: «چند سال قبل در اطراف اصفهان تحقیقات جهت کشف معادن کرده و نمونه‌ای از آن را به اروپا فرستاده که مقادیر شامله هر فلزی را از آن نمونه‌ها معین کنند. از آن جمله سه نمونه معدن مس و چهار نمونه معدن سرب و سه نمونه زغال سنگ و چندین نمونه از آهن و سایر فلزات است و این مطلب فوق را در رساله جداگانه به‌عنوان محصولات اصفهان مفصل نوشته است.»

میرزا تقی خان، با استفاده از معماران، نجاران و نقاشان معروف، به مدت یک سال عمارت دو طبقه سلطنتی را به مدرسه‌ای تبدیل کرد که دارای ۳۰ اتاق آماده بهره‌برداری بود. طبقه بالایی به کتابخانه و کارگاه‌های آموزشی و اتاق‌های پایین به کلاس‌های درس اختصاص داشت. مسجد کوچکی هم برای فرایض مذهبی در مدرسه پیش‌بینی کرد. میرزا تقی خان پس از پایان کار مدرسه جشنی گرفت و از همه استادان و کارگران پذیرایی و قدردانی کرد. این مجلس روز جمادی‌الاول ۱۲۹۸ برپا شد و در آن نایب‌الحکومه اصفهان و امرای ارتش هم حضور داشتند. دو ماه بعد مدرسه رسماً افتتاح شد.

### مدیریت مدرسه

ریاست افتخاری این مدرسه با **اکبر میرزا صارم الدوله**، پسر بزرگ ظل‌السلطان و مدیریت آن با **میرزا علی خان ناظم‌العلوم** بود. علی خان نوه دختری **رضاقلی خان هدایت**، معروف به «لله‌باشی» و پسر **قاسم خان** بود. در سفر اول ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۰ به اروپا رفت و در «مدرسه سن سیر»



میرزا تقی خان کاشانی

مدیریت مدرسه،  
با بهره‌گیری از  
ساختمان و فضای  
مناسب، بهترین  
معلمانی که از تهران  
به اصفهان دعوت  
شدند، مدرسه‌ای  
ساخت که در مدت  
کوتاهی با دارالفنون  
تهران برابری می‌کرد

پاریس به تحصیل پرداخت و در رشتهٔ توپخانه تخصص یافت. او پس از بازگشت به ایران مورد توجه ظل‌السلطان قرار گرفت و به مدیریت مدرسهٔ همایونی منصوب شد.

علی‌خان بسیار منظم و مطلع بود. او کتاب «اصول علم فیزیک یا حکمت طبیعی» را در سال ۱۲۹۵ تألیف کرد که نخستین کتاب فیزیک به زبان فارسی است. کتاب فیزیک میرزا زکی مازندرانی که در سال ۱۲۷۴ چاپ و منتشر شد، ترجمه‌ای از نوشته‌های موسیو کرشیش اتریشی بود. اما این کتاب تألیف علی‌خان مهندس است. از نوشته‌های دیگر علی‌خان، کتاب «حکمت ریاضی علم حساب و جبر و مقابله و تصاعد و لگاریتم» است که به نام ناصرالدین‌شاه در ۱۲۹۷ چاپ و منتشر شد. ناظم‌العلوم در دارالفنون مدیر دروس و مترجم واگنر اتریشی بود. او کتاب «تلماک» را برای ناصرالدین‌شاه به فارسی ترجمه کرد.

میرزا علی‌خان ناظم‌العلوم، با توجه به سوابق عالی تحصیلی و با توان مدیریت بالای خود، توانست از معلمان و فارغ‌التحصیلان دارالفنون گروهی را به خدمت گیرد و در مدت کمی، سطح آموزش مدرسه را بسیار بالا برد. از جمله معلمان مدرسهٔ همایونی میرزا علی‌اکبرخان سرتیپ، و برادرش میرزا حسین‌خان سرهنگ بودند.

مدیریت مدرسه، با بهره‌گیری از ساختمان و فضای مناسب، بهترین معلمانی که از تهران به اصفهان دعوت شدند، معلمان زبان انگلیسی، گزینش دانش‌آموزان مستعد اصفهانی، و بودجهٔ فراوانی که در اختیار داشت، مدرسه‌ای ساخت که در مدت کوتاهی با دارالفنون تهران برابری می‌کرد و حتی نسبت به آن امتیازاتی داشت. متأسفانه این امتیازات و بعضی دیگر از مسائلی که به وجود آمده بود، مانع از ادامهٔ حیات مدرسه شد.

## افتتاح مدرسه

مدرسهٔ همایونی روز دوشنبه ۱۵ رجب ۱۲۹۸ گشایش یافت. در مجلسی که به همین مناسبت تشکیل شده بود، حاج شیخ محمدباقر نجفی و جمعی از امرای ارتش، معاریف و علمای دینی شهر حضور داشتند. میرزا عبدالرحیم اصفهانی، متخلص به افسر، شاعر و خطاط، رباعی زیر را سروده است:

از حکم‌ش به بیاراست مسعود ظل‌السلطان      این مجلس معارف این بارگاه میمون  
تاریخ آن به افسر شد از بهشت الهام      آراست همچو مینو این مدرس همایون

مدرسهٔ همایونی در آغاز تأسیس ۵۰ دانش‌آموز داشت. سال بعد تعداد آن‌ها به ۱۰۰ نفر رسید. در این مدرسه حساب، هندسه، جبر و مقابله، تاریخ ایران، زبان فرانسه و پیاده‌نظام و سواره‌نظام تدریس می‌شد.

## پایان کار مدرسه

میرزا علی‌خان ناظم‌العلوم مرد باکفایتی بود. او که در اروپا با تحولات جدید آشنا شده بود و مدتی در دارالفنون تهران به تدریس اشتغال داشت، توانست با استفاده از تجارب

فراوان خود و انتخاب استادان محلی و فارغ‌التحصیلان دارالفنون تهران، اعتبار ویژه‌ای به مدرسه همایونی بخشید و توان رزمی سربازان ظل‌السلطان را بسیار بالا برد. ناصرالدین‌شاه با شنیدن خبر پیشرفت سریع مدرسه همایونی و نظم و ترتیبی که در ۲۱ هزار سرباز ظل‌السلطان برقرار شده بود، دچار وحشت شد و واگنر، استاد فنون نظامی و علوم طبیعی دارالفنون تهران را برای بازرسی کارهای ظل‌السلطان و سنجش قوای نظامی او به اصفهان فرستاد. واگنر پس از دیدار از اصفهان و بازگشت به تهران، ناصرالدین‌شاه را بیش از پیش به وحشت انداخت؛ به طوری که شاه ظل‌السلطان را ناچار کرد که سازمان نظامی خود را منحل، سربازان را متفرق، و مدرسه را نیز تعطیل کند و معلمان آن را به تهران بفرستد. میرزا علی‌خان ناظم‌العلوم را به تهران احضار کرد و برای آنکه دور از تهران باشد، وی را برای رفع اختلاف ایران و عثمانی به خوی فرستاد.

### اثر مدرسه همایونی

گرچه عمر مدرسه همایونی کوتاه بود و بیش از دو یا سه سال دوام نیافت، لیکن تأسیس آن اثرهای ماندنی برای اصفهان داشت که در امور انتظامی، آموزشی و بهداشتی کاملاً ظاهر شد. البته تأثیر منفی تعطیل ناگهانی مدرسه همایونی بسیار زیان‌بخش بود. به مدت حدود ۲۰ سال، کسی در اصفهان جرئت تأسیس مدرسه نداشت تا آنکه حاج میرزا باقرخان مشیرالملک نائینی که خود در دستگاه ظل‌السلطان سمت منشی‌باشی داشت، به تأسیس مدرسه اقدام کرد. او در سال ۱۳۱۸ «مدرسه باقریه» را در اصفهان تأسیس کرد. پس از آنکه مشیرالملک به تأسیس مدرسه جدید دست زد، دیگران نیز جرئت این کار را یافتند؛ به طوری که در عرض ۲۰ سال حدود ۴۰ مدرسه جدید در اصفهان دایر شد. یکی از این مدرسه‌ها مدرسه متوسطه اصفهان است که در سال ۱۳۰۰ش تأسیس شد. مؤسس این مدرسه اکبر میرزا صارم‌الدوله، پسر ظل‌السلطان، و مدیر آن شادروان ضیاءالدین جناب بود. یکی دیگر از آثار مدرسه همایونی، تألیف کتاب‌های علمی و تربیتی و نیز انتشار روزنامه و جراید در اصفهان است. نمونه‌ای از این کتاب‌ها، کتاب «تربیت اطفال» نوشته میرزاتقی‌خان کاشانی است.

### منابع

۱. جناب، میرسیدعلی (۱۳۷۱). الاصفهان. امور فرهنگی شهرداری اصفهان.
۲. ریاحی، محمدحسین (۱۳۸۵). رهاورد ایام. شهرداری اصفهان.
۳. صفایی، ابراهیم (۱۳۴۹). اسناد نویافته. انتشارات بابک. تهران.
۴. صدر هاشمی، محمد (۱۳۶۳). تاریخ جراید و مجلات ایران. انتشارات کمال. اصفهان.
۵. ظل‌السلطان، مسعود میرزا (۱۳۶۲). تاریخ مسعودی. دنیای کتاب. تهران.
۶. قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۸). مدارس جدید در دوره قاجاریه، باتیان و پیشروان. مرکز نشر دانشگاهی. تهران.
۷. کتابی، سیدمحمدباقر (۱۳۷۵). رجال اصفهان. امور فرهنگی شهرداری.
۸. محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۸۶). تأسیسات تمدنی جدید ایران. دانشگاه تهران.
۹. معتمدی، اسفندیار (۱۳۸۶). اصفهان، مدارس نوین و مفاخر آن. سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان. ۱۰. نجفی اصفهانی، محمد مهدی بن محمد (۱۲۹۹ق). نصف جهان فی تعریف الاصفهان.
۱۱. کاشانی، میرزاتقی‌خان (۱۲۹۹ق). رساله در تربیت اطفال. دارالطبایع فرهنگ. اصفهان.
۱۲. یغمایی، اقبال (۱۳۷۵). وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران. مرکز نشر دانشگاهی. تهران.